

KISHILIK VA SO'ROQ OLMOSHLARINING LEKSIK-SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Obidjonov Xojimurod Xudoyberdi o'g'li

Andijon davlat universiteti

Filologiya fakulteti II bosqich talabasi

Anotatsiya: *ushbu maqolada olmosh so'z turkumining eng ko'p tarqalgan turlaridan hisoblangan kishilik va so'roq olmoshlarining leksik-semantik, ma'noviy guruhlari haqida ma'lumotlar berilgan.*

Kalit so'zlar: *sof kishilik olmoshlari, kishilik-ko'rsatish olmoshlari, nisbiy so'zlar, ergashgan qo'shma gaplar.*

Olmoshlar ma'no va grammatik xususiyatlariga ko'ra quyidagi turlarga bo'linadi. 1) Kelishik olmoshlari: men, biz (I shaxs); sen siz (II shaxs); (y) u, ular (III shaxs); 2) Ko'rsatish olmoshlari: bu, shu, o'sha, mana shu, mana bu, ana shu kabilar; 3. So'roq olmoshlari: kim, nima, qanday, necha, qaysi, qancha, nega, qalay kabilar. 4. O'zlik olmoshi: o'z; 5. Belgilash jamlash olmoshlari: hamma, butun barcha, bari, har kim, har qanday (hech qaysi) kabilar; 6. Bo'lishsizlik olmoshi: hech kim, hech qanday, hech nima, hech qaysi kabilar; 7. Gumon olmoshlari: allakim, allaqanday, allaqaysi, kimdir, nimadir, allanima kabilar.

Kishilik olmoshlari shaxslarga nisbatan ishlatiladi. Ba'zan shaxs olmoshlari deb ham yuritiladi, chunki shaxsga ishora qilib keladi.⁸ Shunga ko'ra, kishilik olmoshlarini ikkiga bo'lish mumkin:

1. Sof kishilik olmoshlari (men, sen, biz, siz);

2. Kishilik – ko'rsatish olmoshlari (u, ular) sof kishilik olmoshlari faqat shaxsni ko'rsatuvchi, ular so'zlovchi va tinglovchini ifodalovchi olmoshlardir.

Kishilik – ko'rsatish olmoshlari esa (u, ular) kishilik bilan bir qatorda ko'rsatish olmoshi vazifasini ham bajaradi. Bu olmosh ot o'rnida qo'llanib keladi – o'ning o'rnini bosadi. Kishilik olmoshlari nutq jarayonida uch xil shaxsni – I, II, III shaxslarni bildiradi. I – shaxs (men) – so'zlovchini, II shaxs (sen) - so'zlovchi murojaat qilayotgan shaxsni – tinglovchini, III shaxs (u) – nutq jarayonida ishtirok etmagan, so'zlovchi yoki tinglovchi eslatib o'tayotgan shaxsni yoki ko'rsatilayotgan predmetni ifodalaydi. Bular birlikni ko'rsatuvchi kishilik olmoshlaridir. Ko'plikda kishilik olmoshlaridan biz olmoshi bir qancha so'zlovchilarni emas, so'zlovchi boshqa shaxslarni, siz (II shaxs ko'plikdagi) olmoshi esa tinglovchini va boshqa shaxslarni bildiradi. Shunday qilib, biz, siz olmoshlari tarkibida I va II shaxs ishtirok etgan shaxslar to'dasini ifodalaydi. III shaxs ko'plikdagi ular olmoshi so'zlash jarayonida ishtirok etmagan birdan ortiq boshqa shaxsni yoki predmetlarni ifodalaydi. *Ular bizga yetib olishsin.*

⁸ Hozirgi o'zbek adabiy tili. Morfemika-morfologiya. Qarshi davlat universiteti. Ma'ruzalar matni. 73-bet.

Kishilik olmoshlari ko'plik qo'shimchasi – "lar"ni olish bilan ko'plikni ko'rsatmaydi. Men olmoshi – lar qo'shimchasini qabul qilmaydi. Sen olmoshi esa – lar qo'shimchasi bilan qo'llangada, tinglovchi va boshqa shaxslarga qo'shimcha munosabatni yoki tinglovchini biroz kamaytirish ma'nosini bildiradi: *senlarga aytyapman* (sen va boshqalarga aytayapman). –lar qo'shimchasi III shaxs birlikdagi u olmoshiga qo'shib keladi: u keldi – ular keldilar. Biz va siz olmoshlariga qo'shilganda ma'nosini bir oz kuchaytirish ma'nosini, shuningdek, so'zlovchi va boshqalar to'dasini – ko'plikni bildiradi. Egalik qo'shimchalari kishilik olmoshlariga odatda qo'shib kelmaydi. Ba'zan III shaxs kishilik olmoshi ko'rsatish ma'nosida kelganda, otlashib egalik qo'shimchalarini qabul qilishi mumkin:

Kishilik olmoshlari kelishik affikslari bilan turlanib, otga xos barcha vazifalarni bajaradi.⁹ Meni, uning, seni, sizda, sizga, ulardan kabi. Kishilik olmoshlarining I va II shaxs birlik formalari tushum va qaratqich kelishigidagi bilan turlanganda bir n tovushi tushib qoladi: menning, senni emas, meni – mening, seni – sening.

So'roq olmoshi. So'roq olmoshlari biror narsa, belgi yoki son haqidagi so'roqni bildiradigan olmoshlardir. ¹⁰So'roq olmoshlari shaxsga (kim?) predmetga (nima?), belgiga (qaysi?), (qanday?), miqdorga (necha? qancha?), vaqtga (qachon?), maqsad va sababga (nega? nimaga?) va o'rniga (qani?) munosabat anglatadi. Ba'zi so'roq olmoshlari qo'shma gapda nisbiy so'z vazifasida kelgani uchun so'roq-nisbiy olmoshlari deb nomlanadi: *kim mehnat qilsa, u rohat ko'radi. Nimani buyursang, shuni keltiraman*. Ergash gapda kelgan bunday so'roq olmoshlari so'roq ma'nosini yo'qotgan bo'ladi.

O'zbek tilida qo'llanadigan so'roq olmoshlari, asosan, quyidagi xususiyatlarga ega:

Kim olmoshlariga shaxslarga nisbatan qo'yiladi. Bu olmoshning qo'llanishida quyidagi xususiyatlar bor:

1. Shaxsga nisbatan so'roqni ifodalagani uchun ot xarakterida keladi va otlar kabi egalik va kelishik qo'shimchalarini qabul qiladi. *Mening kimim bor?* Ayrim vaqtda juftlanib kelib, shaxslarning kimligini aniqlash uchun qo'llaniladi. Juftlanib kelganda har ikkisi birlikda yoki oldingisi birlikda keyingisi ko'plik formasida qo'llanilashi mumkin.

2. Nisbiy so'z vazifasida kelganda ma'noni kuchaytirish uchun – ki yoki –da, + kim yordamida qo'shib ishlatiladi: *kimki ko'p ishlasa, u ko'p haq oladi. Kimdagi (m) vijdonan ishlasa, u hurmatga sazovor bo'ladi*.

3. Kim olmoshi – sa qo'shimchasini olib otga qo'shadi: kimsa. Bu so'z hech, har so'zlari bilan kelishi yoki – siz qo'shimchasini olishi mumkin. Kim olmoshi gapda ko'pincha ega, kesim, to'ldiruvchi, ba'zan aniqlovchi va hol bo'lib keladi.

⁹ Muhiddinova X., Xudayberganova D va boshqalar. Hozirgi o'zbek adabiy tili. □ Toshkent. 2006. 125-bet.

¹⁰ Mirtojyev M. Hozirgi o'zbek tili. □ Toshkent. 1992.

4.Nima olmoshi takrorlanib, har ikkinchisi bir xil shakllarida yoki oldingisi birlikda, keyingisi ko'plik qo'shimchasini olgan holda keladi: nima –nima olding, nima-nimalar olding?

Nima so'zi ba'zan ne shaklida (yolg'iz, yo takrorlangan holda:

a) predmetiga nisbatan qo'llanilgan nima so'roq olmoshi o'rniga ishlatiladi. ... *to'z aynisa ne sotadi?*

b)predmet belgisini ifodalovchi qanday olmoshiga yaqin vazifada yoki gapning mazmuniga qarab yomon, ko'p degan ma'nolarda ishlatiladi. *U qo'rquvdan ne ahvolda ekanini o'zi bilar edi.*

Necha olmoshi otlashib, kelishikning hamma shakllariga kela oladi: nechanchi, nechaga, nechaning, nechadan. Necha so'zi predmet miqdoriga nisbatan so'roqni ifodalaganda sonlarga o'xshash qo'shimchalar bilan birga qo'llanadi. *Necha kilometr yo'l bosdim ekan?* Gapda aniqlovchi(ning soni necha (nechta)) va kesm bo'lib keladi. *Necha kishi keldi?* Qanday olmoshi predmet yoki harakatning belgisiga nisbatan so'roqni bildiradi. Bu so'z qanaqa, qandoq shaklida ham kelib yuqoridagi ma'noni ifodalashi mumkin.

Qaysi olmoshi predmetning tarkibiga yoki o'rniga ko'ra belgisini aniqlash uchun qo'llanadi: *qaysi kishi? qaysi uy?*

Ergashgan qo'shma gaplarda qaysi olmoshi nisbiy so'zlarning birinchi qismi bo'lib keladi. *Qaysi kishi tirishib halol ishlasa, u hurmatga sazovor bo'ladi.*

Qancha olmoshi son – ravish xarakteriga ega bo'lib, predmet yoki harakatning miqdoriga ko'ra belgisini aniqlash uchun beriladigan so'roqni ifodalaydi. Ko'p predmetning miqdorini aniqlash uchun qo'llanganda, o'zidan keyingi ot ko'pincha birlikda keladi. *Qancha kitob olding? – o'nta kitob oldim.* Taxminiy miqdorini aniqlash uchun qo'llanganda, ba'zan – cha qo'shimchasini qo'shib keladi. *Qanchacha yerni haydadingiz?*

Nisbiy so'zlarning birinchi qismi bo'lib kelib, daraja – miqdorni ifodalash uchun qo'llaniladi. *Yerda qancha nam ko'p bo'lsa, urug' shuncha tez unib chiqadi.*

Badiiy uslubda barcha vositalar kabi so'z turkumlarining ham vazifasi alohida ahamiyatga ega. Shuning uchun badiiy matnning lisoniy xususiyatlarini tahlil qilinganda morfologiya va morfologik birliklarga alohida to'xtalamiz. Yuqorida biz kishilik va so'roq olmoshlarining leksik-semantik xususiyatlarini tahlil qilib ko'rib chiqdik. Har bir olmoshning o'ziga xos ma'nosi bo'ladi. Olmoshlarda ifodalangan ma'noni esa biz konteks (matn) orqali bilib olishimiz mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1.Muhiddinova X., Xudayberganova D va boshqalar.Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent. 2006.

2.Hozirgi o'zbek adabiy tili. Morfemika-morfologiya. Qarshi davlat universiteti. Ma'ruzalar matni. 73-bet.

3.Mirtojiyev M. Hozirgi o'zbek tili. – Toshkent. 1992.

